THEOLOGICAL DISCOURSE

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.2.8

hieromonk Dmytro (Frankiv)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2342-0951>

National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine

PERIODIZATION OF JEWISH LAW: A THEOLOGICAL RECONSIDERING

ієромнонах Дмитро (Франків)

Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Україна

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ПРАВА: БОГОСЛОВСЬКЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ

The aim of the article was to study the periodization of Jewish law and its reinterpretation from the point of view of theology. The author used abstract-logical methods, historical-legal, phenomenological, axiological, epistemological, method of critical and systematic analysis, and comparative theology. As a result, a holistic and complex analysis of the phenomenon of Jewish law as a religious legal system was conducted, modern approaches to its periodization were characterized, and basic periodization models were outlined. Based on the accentuated theological approach, and the rethinking of the theological processes inside of Jewish law and their projection on the historical-law area, allowed us to develop our own periodization of Jewish law development in its holistic vision with the reflection of deep processes of its qualitative changes, that became the core value of this research.

Keywords: Jewish law, Biblical law, theology, periodization, history of the Jewish people.

Постановка проблеми. Важливим аспектом дослідження проблематики іудейського права як нормативної основи іудаїзму є розгляд історії його формування і становлення. Іудейське право посідає важливе місце в історії єврейського народу, в його житті, в його саморефлексії. Воно пройшло досить довгий і суперечливий період становлення, який супроводжувався численними його змінами, неоднозначними тлумаченнями норм, принципів та положень з велими різноманітними доповненнями. За свою більш ніж тритисячолітню історію ця релігійно-правова система істотно вплинула на формування єврейського народу як окремого етно-політичного утворення, дозволивши йому зберегти свою національну ідентичність за різних історичних обставин¹. Як зазначає Менахем Елон, єврейське право не тільки не деградувало й не загинуло, але дуже збагатилося й розвинулося саме в період, коли єврейська держава була зруйнована й народ був розсіяний по всьому світові². Проте без правильної орієнтації та коректного розставлення акцентів в історії єврейського народу, без богословського осмислення зробити правильну періодизацію єврейського права не вдасться³. А періодизація необхідна для кращого розуміння права, і в той же час вона ілюструє саме таке правильне його розуміння, яке виражається в коректній періодизації. Безперечно, історичний контекст в цьому важливий, не менш важливий історично-правовий погляд, який іде паралельно, але не завжди збігається з суто історичними процесами⁴, так само як і

¹ Марченко, М. (2001). *Правовые системы современного мира*. Москва: Зерцало-М, 329.

² Элон, М. (2002). *Еврейское право*. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 36.

³ Керимов, Д. (2001). *Методология права (предмет, функции, проблемы философии права)*. Москва: Аванта+. 110.

⁴ Гартман, М. (2015). Генезис розвитку єврейської правової системи. *Вісник Запорізького національного університету*, 1 (11), 48; також: Давидов, Д. (2017). Исторические основы формирования иудейского права, *Историческая методология в правовой теории: вторая ежегодная международная научная конференция, посвященная памяти проф. В.М.Курицына (Москва, 20 декабря 2017 г.)*, 61-67.

богословсько-обґрунтоване конфесійне бачення. Спробуємо з одного боку поєднати ці всі аспекти, а з іншого – вийти за межі усталених підходів і поглянути цілісно, в комплексі на феномен єврейського права та відобразити таке комплексне бачення у відповідній періодизації. Причому в нашому дослідженні і нашій періодизації акцент буде робитись на богословському аспекті розвитку, формування і дії єврейського права. Зазначимо також, що на жаль, правники не дуже прислуховуються до думки богословів при визначенні періодизації єврейського права (так само як богослови подібно чинять з правниками, хоча і ті, й інші активно використовують історичну базу таких досліджень¹).

Ступінь наукової розробки проблеми. Сама по собі періодизація єврейського права розглядалась багаторазово і різнопланово², але якраз в контексті історії, як вираження богословських процесів засобом права – не досліджена. Що стосується проблеми періодизації самого єврейського права, то найбільшими спеціалістами можна назвати М.Елона³, на його праці так чи інакше посилаються фактично всі сучасні дослідники цієї проблеми. Також серед потрібно згадати наступних дослідників: Р.Банка, Г.Греца, Ш.Еттінгера, С.Рота, Ф.Бренье, Г.Аллона, М.Гартман та ін. В науковій літературі існує кілька варіантів та критеріїв поділу всієї історії розвитку єврейського суспільства, держави та іудейської правової системи на різні періоди, стадії та етапи⁴. Однією з найбільш поширених підстав періодизації процесу становлення та розвитку іудейського права є застосування змішаних юридично-соціально-політичних критеріїв⁵. Зокрема, наведемо наступні прізвища: М.Марченка, С.Дубнова, Ю.Заблоцку, В.Нарсесянца та інших. Потрібно сказати, що в будь-якому підручнику з історії держави і права стародавнього світу, чи в порівняльному праві, чи в спеціалізованій правничій літературі – цій проблемі приділяється невелика, але часта увага. Наприклад, підручники Б.Тищика, Л.Бостан, Л.Маймескулова, І.Мудрак тощо. Але на наш погляд, така увага не підтверджується якістю і страждає на калькування та некомплексність в своєму підході.

Новизна. В даному дослідженні ми поглянемо на періодизацію єврейського права як на акцентовано богословські зміни самого єврейського права, його принципів та підходів, які виразились в історично-правовій площині, і ці зміни були настільки серйозними, що навіть можна говорити про два різних єврейських права. І саме богословські зміни в середині єврейського права є основними і вирішальними, а їх вираження в правових нормах та навіть в історичних обставинах були проекцією таких процесів. І такий підхід дозволяє, і навіть змушує ввести нову періодизацію, яка зможе проілюструвати таку концепцію.

Мета статті. Таким чином, метою статті є системне, феноменологічне дослідження періодизації єврейського права в його смисловій (концептуальній) формі, синтез такої періодизації від спільних до крайніх моментів зі спробою побачити цілісно (наскрізно) феномен цієї правової системи, з акцентом на його богословській суті.

Виклад основного матеріалу. Якщо поглянути на історичну періодизацію загальної історії євреїв, то сучасна історична наука сходиться на тому, що основні епізоди ранньої (домонархічної) історії Стародавнього Ізраїлю не піддаються однозначній верифікації⁶, але це не означає, що ми не можемо робити ніяких висновків про цей період. Наприклад, Н.Мерперт пропонує обчислювати біблійну періодизацію від початку часів, які сягають в неосяжну глибину, до вавилонського полону: «Верхня <...> хронологічна межа огляду визначена серединою I тис. до Р. Х. – вавилонським полонем і подальшим різкими зрушеннями в історичній долі Палестини, які ознаменували фактичний кінець старозавітній історії»⁷. Тому скоріше мова йде про те, що можуть бути

¹ Докладно про іст. Ізраїля від найдавніших часів див. напр.: Михайлова, Л. (2013). *Религиозные традиции мира: иудаизм, христианство, ислам*. Москва: МПГУ, 5-20.

² Див. напр.: Маймескулов, Л. (2011). *История державы и права зарубежных стран*. Харків: Право; Тищик, Б. (2001). *История державы и права стран стародавнего мира*. Львів: Світ; Бостан, Л. (2008). *История державы и права зарубежных стран: навчальний посібник*. Київ: Центр учбової літератури; та багато інших.

³ Элон, М. (2002). *Еврейское право*. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 611.

⁴ Марченко, М. (2001). *Правовые системы современного мира*. Москва: Зерцало-М, 316-317.

⁵ Гедалия, А. (1994). *История евреев Эрец-Исраель в талмудическую эпоху*. Иерусалим: Б-ка Алия, 1, 23, 48-49.

⁶ Докладніше про історію біблійної критики див. наприклад тут: Мисецкий, Е. (2014) Проблемы библейской историографии. Библейская критика. «Белые пятна» российской и мировой истории, 5. 63.

⁷ Мерперт, Н. (2000). *Очерки археологии библейских стран*. Москва: ББИ, 12.

запропоновані конкуруючі гіпотези, що пояснюють появу ізраїльтян в Ханаані, причому ці теорії не обов'язково вважати взаємовиключними: цілком ймовірно, що одночасно протікали різні процеси, а саме – консолідація місцевих племен і інфільтрація кочівників¹. Причому для істориків саме вихід Авраама з Уру Халдейського і вхід в Ханаан є початком самої історії єврейського народу, а відтак і його права. Взагалі навіть на прикладі цієї проблеми можна побачити і класифікувати різні підходи в історичній біблійній науці. Конкретно в історичній науці з середини ХХ ст., за твердженням А.Десніцького², присутні три основні теорії походження ізраїльтян в Ханаані, які і задають тон всім подальшим дослідженням своєю вихідною методологією (школа Олбрайта, школа Альта, школа Готтвалда). А це важливо для нас, щоб зорієнтуватись в історичному контексті розвитку права.

У першій половині ХХ в. в біблійній науці панувала майже безроздільно школа У.Олбрайта, яка, по суті, брала за основу біблійний наратив, тільки коригуючи його за новими археологічними даними. Однак в міру того, як накопичувався матеріал, дотримуватися цієї моделі ставало все важче³. А за останні 30-40 років, за твердженням сучасних дослідників, така гіпотеза «втратила свої позиції, і можна сказати, була відкинута науковим товариством»⁴. Втім, як завжди буває з будь-якими теоріями, з таким твердженням не погодились також багато сучасних науковців⁵.

Тим часом запропонована А. Альтом модель поступового переходу зайорданських кочівників до осілого способу життя по суті виключала активне завоювання. Цю думку розвинув згодом М. Нот⁶, який запропонував ідею амфікції: хананейські племена об'єдналися навколо загального святилища і поступово створили свою релігію. Ця модель наводить історію Стародавнього Ізраїлю у відповідність із зразками класичної греко-римської античності, яка довгий час розумілась як найбільш «правильний», магістральний шлях розвитку людства, що особливо було характерно для німецької наукової школи, де ця теорія і з'явилася. Якщо є загальне святилище (скинія, храм) і є племена, які його шанують, – це явище потрібно розглядати в термінах амфікції, грецького священного союзу.

Дж. Менденхолл⁷ і слідом за ним, набагато докладніше, Н. Готтвалд⁸ запропонували модель соціальної революції: пригноблені низи повстали проти своїх господарів, залишили міста і переселилися з рівнин в гірські області, щоб жити в атмосфері рівності і братерства. Оскільки в ті часи будь-яка ідеологія висловлювала себе в релігійних термінах, вони створили релігію Яхве. Ця, третя модель, була вперше запропонована в бунтарські 60-ті і ретельно опрацьована в 70-ті рр. ХХ ст. в американському академічному середовищі на тлі боротьби за права чорношкірих, проти війни у В'єтнамі і на ґрунті захоплення марксизмом. По суті, це перекидання в минувшину тих уявлень про класову боротьбу, які були характерні для лівого руху американської академічної спільноти того часу⁹.

¹ Desnitsky, A. (2019). Criteria and methods for reconstructing the events of the history of the Ancient Israel.

Orientalistica, 2, 416-418; а також: Тищенко, С. (2008). Конец классической гипотезы источников. Новые теории происхождения Пятикнижия. *Материалы 15-ой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике (Москва, 2008 г.)*, 47-63.

² Desnitsky, A. (2019). Criteria and methods for reconstructing the events of the history of the Ancient Israel. *Orientalistica*, 2, 402, 416.

³ Брюггеман, У. (2008). Тора. *Страницы: Богословие. Культура. Образование*, 11:4, 487-488. Також: Горохов, В. архим. (2011). Историко-археологический контекст времени правления древнеизраильского Царя Давида. *Христианское чтение*, 5, 101.

⁴ Тищенко, С. (2008). Конец классической гипотезы источников. Новые теории происхождения Пятикнижия. *Материалы 15-ой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике (Москва, 2008 г.)*, 47.

⁵ Так виступаючи на конференції "Новітні тенденції в реконструкції історії древнього Ізраїля" (березень 2003 р. в Римі) Уільям Девер наголосив, що "Біблія – це історичне джерело" (Горохов, В. (2011). Историко-археологический контекст времени правления древнеизраильского Царя Давида, *Христианское чтение*, 5, 101).

⁶ Нот, М. (2014). *История древнего Израиля*. Санкт-Петербург: Дмитрий Булаин.

⁷ Mendenhall, G. E. (1962). The Hebrew Conquest of Palestine. *The Biblical Archaeologist*, 25 (3), 66-87.

⁸ Gottwald, N. K. (1980). *The Tribes of Yahweh: A Sociology of the Religion of Liberated Israel, 1250-1050*. London: S.C.M. Press Ltd.

⁹ Див. також полеміку по цьому питанню: Брюггеман, У. (2008). Тора. *Страницы: Богословие. Культура. Образование*, 11:4, 489.

Таким чином, ми можемо констатувати, що а) історична періодизація цінна своїм фактажем та конкретними історичними прив'язками до подій та дат¹, б) але історична періодизація в своїй мотиваційній складовій не влаштовує нас в цьому дослідженні.

Безперечно, кожна гуманітарна галузь науки може, і навіть пропонує, свою періодизацію історії єврейського народу. Наприклад, періодизацію, яка базується на соціальній динаміці, пропонує російський дослідник С.М.Дубнов². Тут історія єврейського народу ділиться не за релігійною чи історичною ознакою, а «за ознакою політичною, в зв'язку з положенням Палестини серед світових монархій древнього Сходу»³. Це цікаво, але навряд чи повністю відображатиме пошуковані нами критерії, які дозволять адекватно і чітко провести періодизацію єврейського права. Також в науковій літературі існує, крім історичної та соціальної, ще багато інших варіантів та критеріїв поділу всієї історії розвитку єврейського суспільства, держави та іудейської правової системи на різні періоди, стадії та етапи⁴. Втім, існують і змішані системи, які якраз набагато більше цікавлять нас в межах цієї роботи⁵. Однією з найбільш поширених підстав періодизації процесу становлення та розвитку іудейського права є застосування змішаних юридично-соціально-політичних критеріїв⁶. Так, наприклад, Д. Рід виділяє п'ять періодів «історії Сіону»:

1) «епоха левітів», які у 621 р. до н.е. закінчили укладення законодавчої основи іудаїзму – Законодавства Мойсея;

2) «епоха фарисейів», які прагнули по-своєму з огляду на тогочасні суспільно-економічні умови витлумачити Тору – перші п'ять книг Біблії;

3) «епоха талмудистів» (до кінця XVIII ст.);

4) «проміжний» період емансипації євреїв (XIX ст.);

5) «епоха сіонізму» (з початку XX ст. і по сьогоднішній день)⁷. Незважаючи на простоту, дана періодизація, на нашу думку, не відображає достатньою мірою складність даного питання. Хоча би тим, що сприймає укладання Біблії суто справою левітів, і фактично починаючи історію ізраїльського народу з набагато пізніших часів, ніж це декларує сама Біблія, і цим відкидає основний богословський посил – Богоданість Святого Письма. Тому такі підходи в періодизації, які не враховують богословського моменту, також не влаштовують наше дослідження. Детально не зупинятимемось на історії формування такої періодизації, а лише відобразимо останні дослідження в цій царині.

Сучасна юридична наука, що найбільше досліджує саме єврейське право, послуговується періодизацією, яку ввів в науковий обіг євр. правник М.Елон, використавши в ній великою мірою періодизацію, якою користується, і фактично запровадив, іудаїзм в оцінці всього єврейського права від самих початків до сучасності. Менахем Елон зазначає, що древньоєврейське право розпочало формуватись як цілісна правова система у V-II ст. до н.е.⁸. Причому письмова фіксація цього процесу відбулась, згідно дослідження п.Елона, початком I ст. н.е. Воно історично прив'язується до повернення народу Ізраїлю з вавилонського полону та законодавчої діяльності Ездри. І треба відзначити, що причиною такої діяльності первосвященника стала необхідність узгодження правової системи Біблійного права з тими реаліями, в яких опинилась єврейська

¹ Загально про історичну періодизацію, та саму періодизацію див.: Шиффман, Л. (2000). *От текста к традиции: История Иудаизма в эпоху второго храма и перехода Мишны и Талмуда*. Москва-Иерусалим: Мосты культуры-Гешарим, 3-5, 8. Також: Фишман, Д., Высоцки, Б. (2002). *От Авраама до современности*. Москва: РГГУ, 1-389.

² Усова, Е. (2013). Исторические корни современной израильской государственности: определение точки отсчета. *Научные труды по иудаике: материалы XX Международной ежегодной конференции*. (Москва, 2013 г.), 3, 180.

³ Дубнов, С. (2016). *История еврейского народа на Востоке*. Санкт-Петербург: Альфабет, 1, 17.

⁴ Марченко, М. (2001). *Правовые системы современного мира*. Москва: Зерцало-М, 316-317.

⁵ Володина, Н. В. (2006). Иудейская государственно-правовая система. *Современное право*. 12 (2), 106-110; наприклад З. Фальк бере за основу своєї періодизації сімю та її правовий статус: Falk, Z. (2001). *Hebrew Law in Biblical Times: An Introduction*. Provo, US: Brigham Young University Press, 192.

⁶ Гедалия, А. (1994). *История евреев Эрец-Исраель в талмудическую эпоху*. Иерусалим: Б-ка Алия, 1, 23, 48-49; про необхідність такого підходу: Абсаитова, М. (2013). Методологические аспекты постижения истины в сравнительно-правовых исследованиях. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку*, 44.

⁷ Марченко, М. (2001). *Правовые системы современного мира*. Москва: Зерцало-М, 316-318.

⁸ Саме виникнення єврейської релігії науковці датують межею II-I тис. до н.е., див: Крылов, А. (2012). *Иудаизм. Религиоведение*, 305 і далі.

громада після повернення до Іудеї¹. На думку М.Елона, історію єврейського права слід розділити на два основних етапи, кожен з яких розчленовується на кілька стадій². Перший етап охоплює час до складання Талмуда (етап Письмового вчення), другий – від завершення укладення Талмуда до сьогодні (час, коли продовжує розвиватися й збагачуватися галаха). Два основних етапи (до і після завершення Талмуда) він розділяє, виходячи з історичних умов і зручності вивчення й дослідження, на кілька періодів.

Перший етап поділяє на наступні періоди: біблійний (до пророків Ездри та Неемії, приблизно середина V ст. до н.е.)³; період від Ездри та Неемії до періоду так званих пар (160 р. до н.е.)⁴; період пар (від 160 р. до н.е. до початку н.е.)⁵; період танаїм (від Другого Храму до 220 р. н.е.); період амораїм, під час якого були створені два Талмули (від 220 р. до кінця V ст.); перехідний етап (від кінця V до кінця VI ст., а на думку деяких істориків – до середини VII ст.)⁶.

Другий етап після завершення Талмуда ділить на наступні періоди: період гаонів (геонім) (від кінця періоду савораїм приблизно до 1040 р.); раввінський період, який поділяється на три етапи:

1. Етап перших рабинів (рішонім) – від XI до XVI ст.⁷.
2. Етап останніх рабинів (ахаронім) – від Іосифа Каро до кінця XVIII ст. й руху емансипації.
3. Етап втрати єврейської судової автономії – до утворення держави Ізраїль (від кінця XVIII ст. до наших днів)⁸.

Більшість дослідників єврейського права в тій чи іншій мірі приймають таку періодизацію та послуговуються нею. Зокрема, подібна, хоч трохи модифікованіша (з доречним поглибленням періоду Біблійного права) періодизація євр.права є в українській дослідниці М. Гартман. Ось основні пункти.

- I. Біблійна епоха. 1. Період патріархів (від XX-XIX ст. до н.е. до середини XIII ст. до н. е.)
2. Період синайського законодавства (середина – початок XIII ст. до н.е.)
3. Період суддів (з XII ст. до н. е. до XI ст. до н. е.)
4. Період Першого Храму (від середини X ст. до н.е. до VI ст. до н.е.)
5. Галут і період Другого Храму (від VI ст. до н.е. до першої половини IV ст. до н.е.)

II. Еллінізація та період зугот (пари). Від 331 р. до н.е. до початку 1 ст.

III. Епоха Талмуда. 1. Танаїм (від I – II ст. до завершення Мішни). 2. Амораїм (від початку III до кінця IV ст.).

IV. Постталмудична епоха (гаонім). Від кінця періоду савораїм до середини XI ст.

V. Раввінська епоха (від середини XI ст. до XVIII ст.). Поділяється на два етапи: 1. Рішонім, з XI до середини XVI ст. 2. Ахаронім, з другої половини XVI ст. до XVIII ст.

VI. Період від втрати судової автономії до трансформації єврейської правової системи в правову систему держави Ізраїль. Він розпочався з середини XVIII ст. та тривав до другої половини XX ст.⁹.

¹ Элон, М. (2002). *Еврейское право*. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 66-70.

² Там само, 76-80.

³ Михайлова, Л. (2013). *Религиозные традиции мира: иудаизм, христианство, ислам*. Москва: МПГУ, 39; також: Рашковский, Б. (2012). Библиейский луч: (вместо введения). *Философия права* Пятикнижия, 14; Крылов, А. (2012). Иудаизм. *Религиоведение*, 305; Фейгин, А. (2012). К вопросу о сохранности Торы в свидетельствах еврейской религиозной классики (от Талмуда до наших дней). *Язык иврит: исследование и преподавание: материалы XIX Международной ежегодной конференции по иудаике*, (Москва, 2012), 16.

⁴ Шиффман, Л. (2000). *От текста к традиции: История Иудаизма в эпоху второго храма и перехода Мишны и Талмуда*. Москва-Иерусалим: Мосты культуры-Гешарим, 181.

⁵ Гіллель і Шамай вважаються п'ятою і останньою "парою" законовчителів, а також першими танаями (Урбах, Э. (1989). *Мудрецы Талмуда*. Иерусалим: Библиотека Алия, 323; Элон, М. (2002). *Еврейское право*. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 278-279.

⁶ Пилкингтон, С. (2002). *Иудаизм: Религии мира*. Москва: Фаир-Пресс, 77.

⁷ Sinagoga.Jeps (2020). *Кишур Шульхан Арух*, 3-18 <<https://sinagoga.jeps.ru/Pdf/pervoistochniki/Glavy1-20.pdf>> (2020, травень, 12).

⁸ Гартман, М. (2014). Історичні умови формування єврейського права в період Першого Храму. *Право і суспільство*, 6-2, 3, 49. Також її: Гартман, М. (2015). Генезис розвитку єврейської правової системи. *Вісник Запорізького національного університету*, 1 (11), 47.

⁹ Гартман, М. (2015). Генезис розвитку єврейської правової системи. *Вісник Запорізького національного університету*, 1 (11), 48.

Тож, щоб підкреслити богословський аспект, який є вирішальним, ввести нові назви періодів, які чіткіше будуть відображати періодизацію розвитку єврейського релігійного права, послуговуючись всіма вищенаведеними аргументами та використовуючи попередні найкращі взірці періодизації історії розвитку єврейського права, вважаємо за потрібне ввести власну модифіковану періодизацію, яка користуватиметься змішаними історично-соціально-юридично-богословськими підходами. А також спробуємо максимально спростити таку періодизацію, для зручності і зрозумілості, та звести її до основних істотних і богословсько-вмотивованих моментів.

I. Біблійний період / древньо-іудейський. *Поділяється на:*

I.1. До-Синайський (патріархальний, до Синайського законодавства). Починається від початку часів, включаючи і часи патріарха Авраама (XX-XIX ст. до н.е.) та завершується виходом ізраїльського народу з єгипетської неволі (сер. XIII ст. до н.е.).

I.2. Синайський (отримання і затвердження). Від виходу єврейського народу з єгипетської неволі до моменту отримання Мойсеєм Закону на горі Синай (середина – початок XIII ст. до н.е.).

I.3. Пост-Синайський (перипетії). Від входу в Землю Обіцяну (Ханаан) (XII ст. до н. е.), включаючи період Першого Храму (середина X ст. до н.е. – VI ст. до н.е.), період Другого Храму (VI ст. до н.е.), до завоювання в першій половині IV ст. до н.е. Юдеї Олександром Македонським.

II. Пост-Біблійний / перехідний. Це був відносно невеликий перехідний період від Біблійного права до епохи Талмуду. Від часів грецького завоювання в 331 р. до н.е. до початку I ст. (зруйнування Другого Храму в 70 р. н.е.)¹. І якщо говорити про хронологію закінчення періоду біблійного права, то він, як по суті і період самої Біблії, закінчується приблизно серединою I тисячоліття до н.е.². Далі через означений перехідний період біблійне право не просто природно розвинулось та еволюціонувало, а втративши остаточно в цей період зв'язок з біблійною суттю, почало перетворюватись в якісно інше – талмудичне право, яке хоч і зберігало формальну прив'язку до біблійного, по суті остаточно від нього від'єдналось і втратило сутнісну біблійну основу в правотворчості.

III. Талмудичний / іудейський. *Поділяється на:*

III.1. До-Талмудичний (період підготовки). Від покоління, що жило під час загибелі Другого Храму (Гілеель і Шаммай) до 220 р. н.е.. Від цього періоду крім кодифікованої Мішни до нас дійшли збірники Мідрашів і Барайти. Фактично збігається з періодом танаїм.

III.2. Талмудичний (початок складання – завершення складання). Тривав від початку III до кінця V ст. Період амораїм.

III.3. Пост-Талмудичний (період розвитку). З кінця V ст. до кінця XVIII століття й руху емансипації єврейські мудреці цього періоду займалися, головним чином, завершенням редагування Вавилонського Талмуда, установленням правил остаточного рішення (на користь одного з варіантів) і розвитком супутнього законодавства.

IV. Ізраїльський. *Поділяється на:*

IV.1. До-Ізраїльський (повернення з розсіяння). Від кінця XVIII ст. до початку XX ст., тобто від втрати судової автономії до початку національного відродження єврейського народу.

IV.2. Ізраїльський (встановлення державності). Від початку XX століття до утворення держави Ізраїль (1948 р.).

IV.3. Мета-Ізраїльський (сучасність). Від 1948 р. до наших днів.

І все це може називатись «Єврейське релігійне право» в його концептуальній цілісності, хоча де факто являється якісно різним правом, що й ілюструє вищенаведена періодизація.

Висновки. Отже, в даній статті ми, виходячи з богословських підходів та користуючись розумінням історії як проекції богословських процесів, виражених засобом єврейського права, розглянувши різні підходи до періодизації єврейського права та самі такі періодизації, оцінивши їх переваги та проаналізувавши їх недоліки, ввівши певні нові поняття та логіку поділу, паралельно модифікувавши вже пророблені пункти попередніх періодизацій, зуміли: а) вивести власну періодизацію, б) богословсько осмислити та обґрунтувати її, в) відобразити нею глибинні процеси, зміни і трансформації єврейського права.

¹ Запрометова, О. (2003). Темпоральность и атемпоральность Закона. Целостность бытия в еврейской мысли периода Второго Храма. *Тирош – труды по иудаике*, 6, 72.

² Мисецкий, Е. (2014). Проблемы библейской историографии. Библейская критика. «Белые пятна» российской и мировой истории, 5, 59.

References:

1. Absaitova, M. (2013). Metodologicheskie aspekty postizheniya istiny v sravnitelno-pravovyh issledovaniyah. [Methodological aspects of comprehension of truth in comparative legal studies]. *Porivnjalne pravoznavstvo: suchasnij stan i perspektivi rozvitku* [Comparative Law: Current State and Prospects for Development]. Odesa: Feniks. [in Russian].
2. Bostan, L. M., Bostan, S. K. (2008). *Istorija derzhavy i prava zarubizhnih krain* [History of the state and law of foreign countries]. Kyiv: Centr uchbovoho literatury. [in Ukrainian].
3. Brjuggeman, U. (2006). Tora. [Torah]. *Stranicy: Bogoslovie. Kultura. Obrazovanie*. [Pages: Theology. Culture. Education], 11:4, 483-497. [in Russian].
4. Davidov, D. (2017). Istoricheskie osnovy formirovaniya iudejskogo prava [The historical foundations of the formation of Jewish law]. *Istoricheskaja metodologija v pravovoj teorii: vtoraja ezhegodnaja mezhdunarodnaja nauchnaja konferencija, posvjashhennaja pamjati prof. V.M.Kuritsyna (Moscow, 20 dekabrya 2017 g.)* [Historical methodology in legal theory: the second annual international scientific conference dedicated to the memory of prof. V.M. Kuritsyna (Moscow, December 20, 2017)], 61-67. [in Russian].
5. Desnitsky, A. (2019). Criteria and methods for reconstructing the events of the history of the Ancient Israel. *Orientalistica*, 2 (2), 399-420. [in English].
6. Dubnov, S. (2016). *Istorija evrejskogo naroda na Vostoke v 3 t.: Drevnejshaja istorija. Ot vozniknovenija Izrailja do konca persidskogo vladychestva v Iudee* [The History of the Jewish People in the East: in 3 volumes: Ancient History. From the rise of Israel to the end of Persian rule in Judea.]. St. Petersburg: Alfabet. [in Russian].
7. Falk, Z. W. (2001). *Hebrew Law in Biblical Times: An Introduction*. Provo, US: Brigham Young University Press. [in English].
8. Fejgin, A. (2012). K voprosu o sohrannosti Tory v svдетельstvakh evrejskoj religioznoj klassiki (ot Talmuda do nashih dnei) [To the question of the preservation of the Torah in the evidence of Jewish religious classics (from the Talmud to the present day)]. *Jazyk ivrit: issledovanie i prepodavanie: materialy XIX Mezhdunarodnoj ezhegodnoj konferencii po iudaizmu. (Moscow, 2012)* [Hebrew Language: Research and Teaching: Proceedings of the 19th International Annual Conference on Jewish Studies. (Moscow, 2012)], 43, 16-29. [in Russian].
9. Fishman, D., Vysocki, B. (2002). *Ot Avraama do sovremennosti* [From Abraham to the present]. Moscow: RGGU. [in Russian].
10. Gancfrid, Shlomo rav. (1999). Kicur Shulhan Aruh s primechanijami Mishna Brura [Kitsur Shulchan Arukh with notes of Mishnah Brurah]. Moscow: KEROR. [in Russian].
11. Gartman, M. T. (2015). Genezis rozvytku jevrejskoj pravovoj systemy [The genesis of the development of the Jewish legal system]. *Visnyk Zaporizkogo nacionalnogo universytetu* [Bulletin of Zaporizhzhya National University], 1 (11), 44-50. [in Ukrainian].
12. Gartman, M. T. (2014). Istorychni umovy formuvannja jevrejskogo prava v period Pershogo Hrama [Historical conditions for the formation of Jewish law during the First Temple]. *Pravo i suspilstvo* [Law and Society], 6-2 (3), 3-8. [in Ukrainian].
13. Gedalija, A. (1994). *Istorija evreev Jerec-Israel v talmudicheskiju jepohu* [The history of the Jews of Eretz Yisrael in the Talmudic era]. Ierusalim: B-ka Alija, 1. [in Russian].
14. Gorohov, V. arh. (2011). Istoriko-arheologicheskij kontekst vremeni pravlenija drevneizrail'skogo Carja Davida [The historical and archaeological context of the reign of the ancient Israeli King David]. *Hristianskoe chtenie* [Christian reading], 5 (40), 96-100. [in Russian].
15. Gottwald, N. K. (1980). *The Tribes of Yahweh: A Sociology of the Religion of Liberated Israel 1250-1050 B.C.E.* London: S.C.M. Press Ltd. [in English].
16. Jelou, M. (2002). *Evrejskoe pravo*. [Jewish law]. St. Petersburg: Juridicheskij centr Press. [in Russian].
17. Kerimov, D. A. (2001). *Metodologija prava (predmet, funkcii, problemy filosofii prava)* [Methodology of law (subject, function, problems of philosophy of law)]. Moscow: Avanta+. [in Russian].
18. Krylov, A. (2012). Iudaizm [Judaism]. *Religiovedenie* [Religious studies.]. Moscow: Jurajt, 305-320. [in Russian].
19. Majmeskulov, L. M. (2011). *Istorija derzhavy i prava zarubizhnih krajn*. [History of the state and law of foreign countries]. Kharkiv: Pravo. [in Ukrainian].
20. Marchenko, M. N. (2001). *Pravovye sistemy sovremennogo mira*. [Legal systems of the modern world]. Moscow: Zercalo-M. [in Russian].
21. Mendenhall, G. E. (1962). The Hebrew Conquest of Palestine. *The Biblical Archaeologist*, 25 (3), 65-87. [in English].
22. Merpert, N. (2000). *Ocherki arheologii biblejskih stran* [Essays on Archeology of Bible Countries]. Moscow: BBI. [in Russian].
23. Mihajlova L. (2013). *Religioznye tradicii mira: iudaizm, hristianstvo, islam* [Religious traditions of the world: Judaism, Christianity, Islam]. Moscow: MPGU. [in Russian].
24. Miseckij, E. (2014). Problemy biblejskoj istoriografii. Biblejskaja kritika. [Problems of biblical historiography. Biblical criticism]. «Belye pjatna» rossijskoj i mirovoj istorii. ["White spots" of Russian and world history], 5, 57-73. [in Russian].

25. Not, M. (2014). *Istorija Drevnego Izrailja* [History of Ancient Israel]. St. Petersburg: Dmitrij Bulanin. [in Russian].
26. Pilkington, S. M. (2002). *Iudaizm: Religii mira*. [Judaism: Religions of the world]. Moscow: Fair-Press. [in Russian].
27. Rashkovskij, B. (2012). Biblejskij luch (vmesto vvedenija) [Biblical ray (instead of introduction)]. *Filosofija prava Pjatkizhija* [Philosophy of Law of the Pentateuch]. Moscow: LUM. [in Russian].
28. Shiffman, L. (2000). *Ot teksta k tradicii: Istorija Iudaizma v jepohu vtorogo hrama i perehoda Mishny i Talmuda*. [From text to tradition: The history of Judaism in the era of the second temple and the passage of the Mishnah and Talmud]. Moscow-Ierusalim: Mosty kultury-Gesharim. [in Russian].
29. Tishhenko, S. (2008). Konec klassicheskoj gippotezy istochnikov. [The end of the classic source hypothesis]. *Novye teorii proishozhdenija Pjatkizhija. Materialy 15-oj ezhegodnoj mezhdunarodnoj mezhdisciplinarnoj konferencii po iudaike (Moskva, 2008)*. [New theories of the origin of the Pentateuch. Materials of the 15th annual inter-national interdisciplinary conference on Jewish studies (Moscow, 2008)], 47-63. [in Russian].
30. Tishhik, B. I. (2001). *Istorija derzhavi i prava kraïn Starodavn'ogo svitu* [History of the State and Law of the Ancient World]. Lviv: Svit. [in Russian].
31. Urbah, Je. Je. (1989). *Mudrecy Talmuda*. [The sages of the Talmud]. Ierusalim: Biblioteka Alija. [in Russian].
32. Usova, E. (2013). Istoricheskie korni sovremennoj izrailskoj gosudarstvennosti: opredelenie tochki otscheta [The historical roots of modern Israeli statehood: defining a reference point]. *Nauchnye trudy po iudaïke: materialy XX Mezhdunarodnoj ezhegodnoj konferencii* [Jewish Studies: Proceedings of the 20th International Annual Conference], III (Akademicheskaja serija), 47, 179-196. [in Russian].
33. Volodina, N. V. (2006). Iudejskaja gosudarstvenno-pravovaja sistema [The Jewish state legal system]. *Sovremennoe pravo*. [Modern law], 2, 12, 106-110. [in Russian].
34. Zaprometova, O. (2003). Temporalnost i atemporalnost Zakona. Celostnost bytija v evrejskoj mysli perioda Vtorogo Hrama [Temporality and atemporality of the Law. The integrity of being in Jewish thought of the period of the Second Temple]. *Tirosh – trudy po iudaïke* [Tirosh – works on Jewish studies], 6, 70-89. [in Russian].